

הרצאה בפתיחת הישיבה
השנתית של החטיבה
למדעי הרוח ב' בסיוון
תשס"ג (10 ביוני 2003)

מפות ארץ ישראל שצייר רש"י ומשמעותן ההיסטורית

המשמעות ההיסטורית של המפות

מה דחף את רש"י לצייר את מפות ארץ ישראל? לכאורה הוא עשה כן כחלק מפעולתו הפרשנית ומגמתה להמחיש לקורא את החלוקה של ארץ ישראל. הוא השתמש בציורים גם בפירושו לתלמוד⁴, אך דרך זו של המחשה נדירה בפירושו של רש"י למקרא. הוא לא צייר לא את תיבת נח, לא את סדרי המחנות ומסעותיהם ואף לא את המשכן וכליו. אף על פי שבדרך כלל רש"י נוטה לקצר מאוד הן בפירושו למקרא הן בפירושו לתלמוד הוא האריך בפירושו הכלים הללו ובמבנה המשכן. אין צריך לומר שמעשה המשכן וכליו מסובכים, וציורים היו מסייעים להבנת הכתובים.

יתר על כן, בני דורו של רש"י – מפרשים שקדמוהו ואלו שחיו בדורות שלאחריו בגרמניה, בצרפת ובספרד – לא עשו כן. ייתכן

בפירושו לתורה צייר רש"י (1105-1040) שתי מפות של ארץ ישראל. לפי המקורות שבידינו, רש"י הוא הראשון מבין חכמי ישראל בימי הביניים שעשה כן. המפות לא נשתמרו בשום מהדורה מודפסת של פירושו, אלא רק בכמה כתבי יד. אפילו במהדורה המשובחת שהוציא אברהם ברלינר הן חסרות. ואולם, אין ספק שהן יצאו מתחת ידיו של רש"י. כתבי היד שנשתמרו בהם המפות הם מן הטובים ביותר, ובהם כתבי יד לייפציג 1 וכתבי יד מינכן 5. ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם), נכדו של רש"י, העיר במפורש באותו מקום, בפירושו לספר במדבר לד:ג על מעשהו זה של רש"י: "רבינו זקני פירש וצייר תחומין."¹

המפה הראשונה הוסמכה לכתובים העוסקים בגבולות ארץ ישראל (במד' לד:א-טו), והיא מתארת את מצבה הגאופוליטי של ארץ ישראל בתקופת המקרא בקרב הארצות הסובבות אותה (פלשת, מצרים, אדום, מואב, סיחון). גם המפה השנייה הוסמכה לכתובים אלו. היא מפורטת יותר, וצוינו בה יותר מעשרים אתרים הנזכרים ביחידה זו.

בכתבי יד לייפציג 1, שהועתק במאה ה-13 מתוך פירוש רש"י שכתב תלמידו המובהק ר' שמעיה, הקווים של המפה אינם חדים. פה ושם הם נוטים מזרחה ומערבה. לעומת זאת הקווים בכתבי יד מינכן 5 חדים וישרים. מסתבר שהסופר של כתבי יד מינכן הוא שעשה כן כאשר העתיק את הציורים המקוריים של רש"י, וכי המפות שבכתבי יד לייפציג קרובות יותר אל המקור שצייר רש"י. שהרי רש"י פירש שם כמה לשונות העוסקות בתיאור קו הגבול כמתארות סטיות לימין ולשמאל.²

כמה וכמה טעויות נפלו במפות שצייר רש"י, ואין בדבר כדי להתמיה, שהרי מעולם הוא לא ביקר בארץ ישראל. מפגישותיו עם יהודים שביקרו בה³ קשה היה לו לדלות מידע מספק שיאפשר לו לדייק בציור מפותיו, וגם אפשר שאנשים אלו סייעו בידו בבירור פרטים מסוימים. קרוב לוודאי שהכתובים בתורה ובנביאים ראשונים הם ששימשו לו מסד בציור המפות האלה.

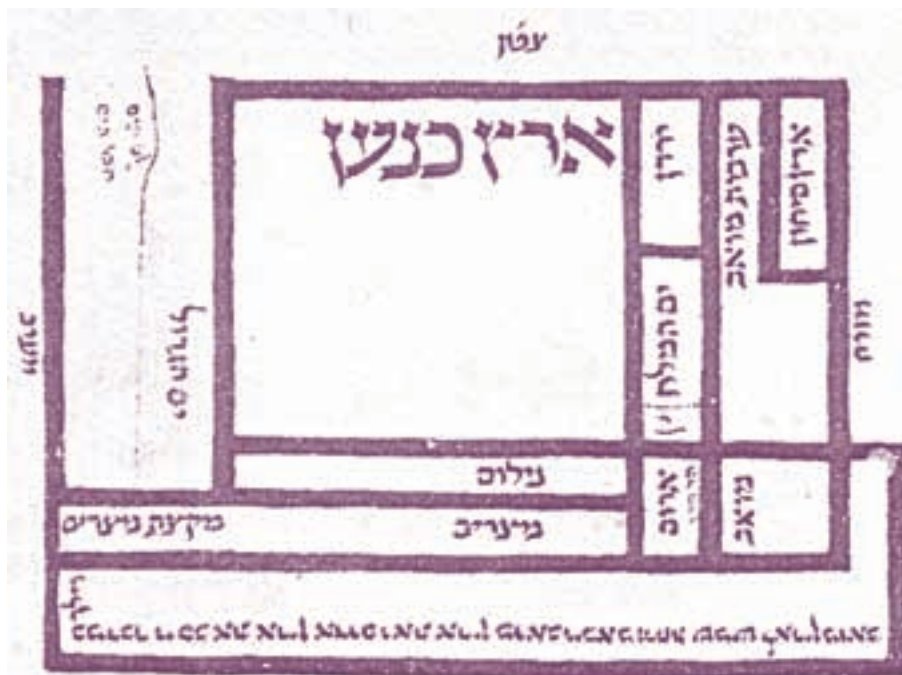
לייפציג, ספריית האוניברסיטה, כ" עברי 1, דף 160, עמ' ב

¹ פירוש הרשב"ם לתורה, מהדורת ד' רוזין, ברסלאו תרמ"ב, עמ' 196. על כתבי יד לייפציג 1 ראו גרוסמן, 'הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 67-98 (על המפות של רש"י ראו שם, עמ' 93-95). ראו גם M. J. Gruber, 'Light on Rashi's Diagrams from the Asher Library of Spertus College of Judaica', The Solomon Goldman Lectures. VI, Chicago 1993, pp. 73-85

² כגון: "והאתאיתם" (במד' לדי:) – לשון הסבה ונטיה; "ומחה על כתף ים כנרת קדמה" (שם לד:יא) – נוטה לצד מזרח ומתקרב לצד ארץ כנען כנגד ים המלח; ויש שם עוד דוגמות מעין אלה.

³ ראו בפירושו של רש"י לברכות סב, ע"א, ד"ה: "טעמי תורה": "מוליק ידו לפי טעם הנגינה, ראיתי בקוראים הבאים מארץ ישראל..."
⁴ מקצת ציוריו לתלמוד נשתמרו בדפוסים, ואולם יש בהם כאלה שהושמטו.

פחות.⁶ ידיעות רבות אלו אפשרו לחוקרים להסתמך על פירושו של רש"י בחקר הראליה של תקופתו.⁷ אליבא דאמת, מפעלו הפרשני של רש"י למקרא בכללותו הושפע בין השאר מהרנסנס התרבותי באירופה מאמצע המאה ה-11 המכונה 'הרנסנס של המאה ה-12'. ניצניה של אותה תחייה רוחנית ניכרים בביורר לקראת אמצע המאה ה-11. העיון הרציונלי היה מאבני היסוד של האווירה האינטלקטואלית התרבותית החדשה. בדיקת המשמעות המילולית של הכתובים תפסה מקום חשוב באותה פעילות רוחנית וספרותית והביאה להתגברות לימוד הדקדוק הלטיני. התבונה הביאה לפתיחות גדולה יותר בכמה תחומים. הוחל בחיפוש אחר החוקיות של הטבע, גברה התודעה ההיסטורית וחל שינוי ניכר בלימוד המקרא. הלימוד נעשה ביקורתי יותר, וניכרת עצמאות הולכת וגדלה בפעולתם של מפרשי המקרא.

איור 2: מינכן, ספריית המדינה, כ"ו עברי 5, כרך א, דף 139

תופעה זו בלטה במיוחד באסכולה שהתפתחה במנזר סן ויקטור שבפריז, שייחודה מקום חשוב לפרשנות המילולית של המקרא. הוגו, ראש המנזר במחצית הראשונה של המאה ה-12 (מת 1141), אף חיבר ספר על כללי הפרשנות. הדקדוק הלטיני חזר לתפוס מקום חשוב בתכנית הלימודים ובפרשנות המקרא. צרפת תפסה מקום נכבד בהתפתחות זו לקראת סוף המאה ה-11 ובמאה ה-12. ההתפתחות המקבילה בדרך העיון במקרא אצל רש"י, חבריו ותלמידיו, מפליאה הן באופייה הכללי הן בכמה מפרטיה. במקומות אחדים העיד רש"י במפורש על השפעת הראליה בחברה הנוצרית הסובבת על דרכו הפרשנית. להלן שתי דוגמות מני רבות: כשהוא חפץ לפרש את הכתוב "ומלאת את ידם" (שמות כט: מא) הוא נזקק למציאות בחברה הפאודלית, כאשר "השליט" נתן בידו "בית יד של עור" ומסרו לאביר. בתיאור האפוד (שמות כח: ד) הוא לא היסס להשוותו לסינר שלבשו נשות האצולה הנוצריות בזמנו: "ואפוד – לא שמעתי ולא מצאתי בברייתא פירוש תבניתו. ולבי אומר לי שהוא חגור לו מאחוריו, רחבו כרוחב גב איש, כמין סינר שקורין פורצ'ינט (porceint) שחוגרות השרות כשרוכבות על הסוסים." לא זו בלבד שהוא נזקק למציאות בחברה הסובבת, אלא שלא היסס כלל להשוות את אחד מן

שציורי מפות ארץ ישראל קשורים בזיקתו ההדוקה של רש"י לארץ ישראל, העולה ממכלול יצירתו.⁵ מכל מקום, המפות שצייר רש"י חשובות לא רק לאפיון כישוריו הפדגוגיים אלא גם להכרה טובה יותר של אישיותו. שלא כתאוריה המקובלת, רש"י לא היה שמרן וירא הוראה. הוא סלל נתיבות חדשות בדרכי החינוך, בתחום היצירה הרוחנית ובפסקיו. לא יפלא אפוא שמצא לנכון לבחור בדרך שלא הלכו בה מפרשי מקרא יהודים לפניו ובדורות הסמוכים לו אחריו. אך, כאמור, מדובר בתופעה נדירה בפירושו למקרא. נקודה חשובה אחרת העולה ממפותיו של רש"י היא זיקתו לתרבות הנכרית הסובבת. זיקה זו עולה מכמה מקורות. בפירושו הרבה רש"י להסתייע בראליה של תקופתו, שאותה היטיב להכיר. הוא דן בפירוט בכמה תחומים של הראליה, כגון טביעת מטבעות, עשיית זכוכית, חקיקה באבנים, תכסיסי מלחמה, טבע, ציד עופות, גידול צמחים וחיות ועוד. מפתיעה בגודלה רשימתו של א' שרשבסקי, שאסף את פירושי רש"י שיש להם זיקה לראליה, זיקה שעולה גם ממחקריו של משה קטן. נ' שפירא בדק את דברי רש"י בעניינים טכניים וערך אותם לפי נושאים, וזו מסקנתו: "מפליאה רבגוניות של רש"י ואין כמעט ענף של הטכניקה מהימים ההם שלא נגע בו, באחדים מתוך ידיעה מעמיקה ובאחרים מעמיקה

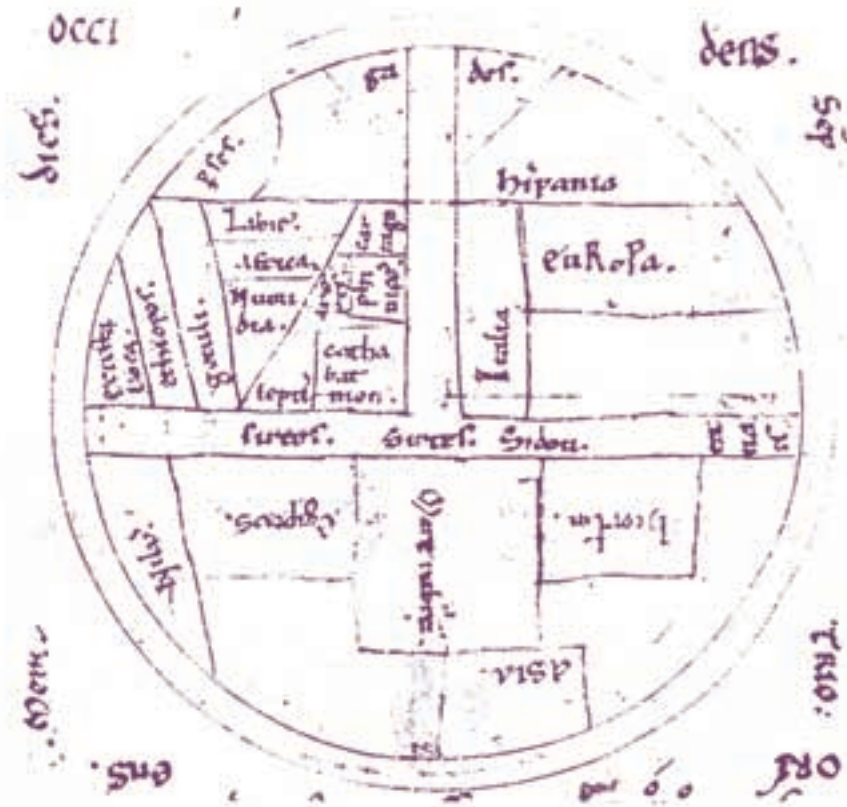
⁵ראו גרוסמן, 'זיקתו של רש"י אל ארץ-ישראל', שלם, ז (תשס"א), עמ' 15-31.

⁶ Shershevsky, *Rashi: The Man and his World*, New York 1982, עמ' 145-161.

⁷ חוקרים אחדים נזקקו לכך. ראו מ' נרקיס, 'גפור – ניילו – Niello', בפרק בידיעת התכניקה של רש"י, ספר רש"י, בעריכת י"ל מימון, ירושלים תשט"ז, עמ' תקלח-תקמב. חשיבות מרובה נודעת למחקריו בתחום זה של מ' קטן, 'החיים בימי רש"י', ירושלים תשנ"ז; הנ"ל, (1986), *Science et Technologie chez Rashi*, *Pardes*, 3, pp. 95-116.

המערב אינו רשום. ארץ כנען מוצגת על ידי ריבוע, ואילו אדום ומואב מוצגות באמצעות מלבנים מדרום ומדרום-מזרח לכנען. הירדן וים המלח מופיעים כמלבנים ממזרח לכנען, והמלבן של הירדן קטן בהרבה מזה של ים המלח. ממזרח לשני מלבנים אלו נמצא מלבן שרשומות בו המילים (מלמעלה למטה): 'סיחון' ו'ערבות מואב'. צלעו הצפונית של המלבן פתוחה. ממערב לריבוע מופיע מלבן שאף הוא אינו סגור מצפון ורשומות בו המילים 'פלשתים' ו'ים הגדול'. הפרטים המעניינים ביותר במפה יימצאו בפיתתה השמאלית התחתונה: (א) אנו רואים כאן את הנילוס מסומן כמלבן הנפתח מערבה לים הגדול; ארץ אדום ממזרח לנילוס וחלקה המערבי של ארץ כנען מצפון לו. הנילוס ניצב אפוא לים התיכון ונשפך אליו ממזרח. (ב) מדרום לנילוס מופיע מלבן שבחלקו הימני רשומה המילה 'מצרים'; משמאל לה כתובות המילים 'קצת מצרים', המילה השנייה מבין אלה חורגת מן המלבן. (ג) מתחת למפה מסומן מלבן שצלעו הימנית פתוחה, ורשום בו

"וילך במדבר ויסב ארץ אדום וארץ מואב ויבא ממזרח שמש לארץ מואב" (שופ' יא:יח) ומתחתיו במהופך המילה "וילך". כאן ראוי לציין שבכתב־יד מינכן (איור 2) רשומה המילה "וילך" בניצב למפה, ואילו יתרת הפסוק כתובה במהופך, כך שהפסוק כולו מסמן על פני המפה את דרכם של בני ישראל בצאתם ממצרים. מאחר שבכתב־יד לייפציג כתובה רק המילה "וילך" במהופך, יש מקום לסברה שבאופן כתיבתו של הפסוק מספר שופטים קרובה יותר מפת מינכן אל המקור שצייר רש"י. כן ראוי לשים לב שבמפת מינכן נמצאת ארץ אדום מדרום לים המלח; הנילוס כולו נמצא מדרום לכנען; מצרים כולה נמצאת מדרום לנילוס; ואילו מדרום לים הגדול רשומות המילים: "מקצת מצרים". אם נבחן את המפות שצוירו באירופה הקתולית עד למאה ה־12,

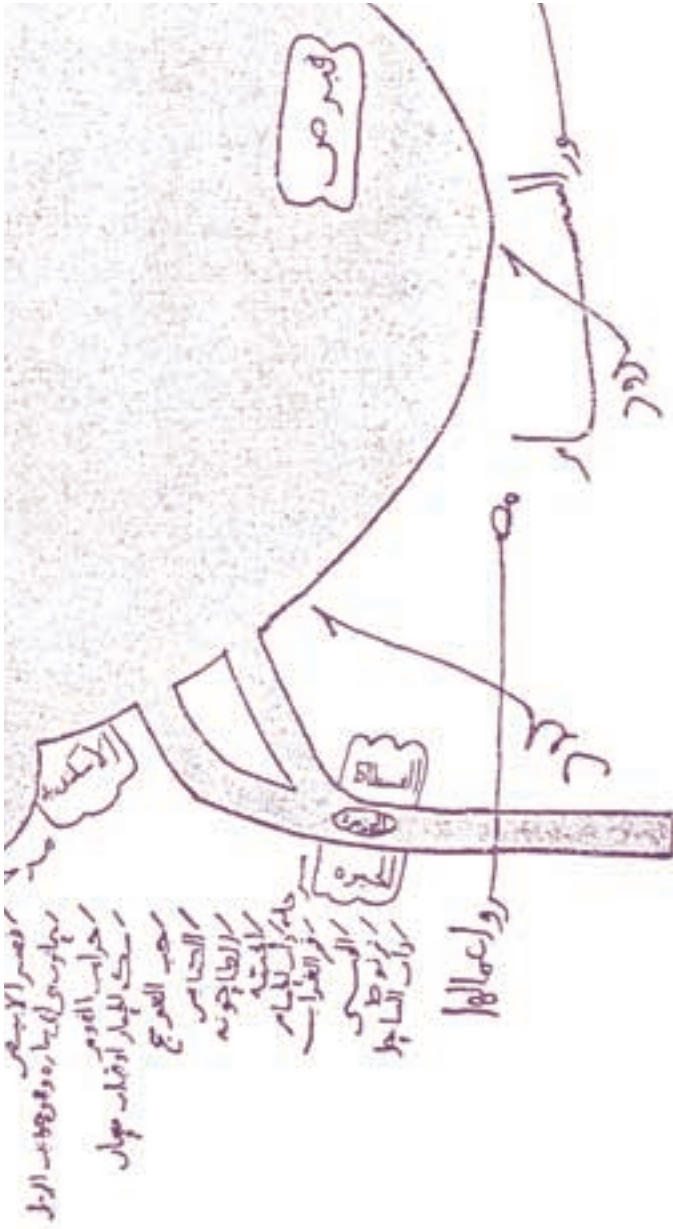
איור 3: הספרייה הלאומית, פריז, כ"י לטיני 6253, דף 52 ב

הבגדים הקדושים ביותר שלבש הכהן הגדול לסינר של אישה נכריה הרוכבת על סוס. הזיקה לתרבות הנכרית הסובבת הייתה אצלו טבעית ופשוטה ומעשה של יום-יום.

מפות רש"י בהקשר הקרטוגרפי של זמנו

בעשרות השנים האחרונות פורסמו ונדונו מפות רש"י פעם אחר פעם.⁸ ואולם, הן טרם הושוו למפות אחרות בנות אותו העידן, אף שרק השוואה כזאת עשויה ללמד על מקומן בקרטוגרפיה של ימי הביניים ועל מידת ייחודיותן או שגרתיותן. המפה המתארת את מצבן של ארץ כנען ושכנותיה בתקופת המקרא, כפי שהיא מופיעה בכתב־יד לייפציג (איור 1), היא כאמור הקרובה יותר אל המקור שצייר רש"י. הצפון מסומן בחלקה העליון של המפה, הדרום בחלקה התחתון, המזרח בצדה הימני, ורק

⁸ זאב וילנאי, המפה העברית של ארץ־ישראל, ירושלים 1968, עמ' 5; בצלאל נרקיס, 'רש"י ומפותיו', בתוך: ספר זאב וילנאי, ערך אלי שילר, ירושלים 1984, עמ' 435-439; Catherine Delano Smith and Mayer I. Gruber, 'Rashi's Legacy: Maps of the Holy Land', *The Map Collector* 59 (1992), 30-35. וכן המאמרים של אברהם גרוסמן ומ"י גרובר לעיל.

איור 4:

Ibn Hawqal, Configuration de la Terre, tr. J. H. Kramers & G. Wiet, t. 1 (Beirut & Paris, 1965), Carte 4.

המפה מופיעה בכתב־יד שהועתק בשנת 1086 ונמצא במוזאון ארמון טופקפי, איסטנבול; מספרו A.3346.

נמצא שהצגתה של ארץ באמצעות מלבן היא בגדר מוסכמה חוזרת ונשנית.⁹ למשל, במפת העולם מן המאה ה־8 הנמצאת באלבי (Albi), צרפת, מסומנות ערב, לוב, אפריקה (קרתגו), נומידיה, ארץ הגותים וארץ ה'ברבארים' על ידי מלבנים, בעוד ארצות אחרות מיוצגות באמצעות צורות פחות סדירות. עירוב זה של מלבנים וצורות אחרות מופיע גם במפת העולם מסוף המאה ה־8 הנמצאת בספריית הוויטיקן. הזדקקות למלבנים מאפיינת גם מפות רבות מן המאות המאוחרות יותר.¹⁰ המפה הקרובה ביותר למפת רש"י היא מפה מן המאה ה־11 או ה־12 בספרייה הלאומית בפרז (איור 3). ים סוף הוא כאן ריבוע שמשני צדדיו מלבנים שווי גודל המציינים את ירושלים ומצרים; הים התיכון, איטליה ואירופה הם מלבנים, אך כל מלבן שונה מרעהו. כללו של דבר, הריבוע והמלבנים במפת רש"י המציינים ארצות וימים יש להם מקבילות רבות בקרטוגרפיה של אירופה הקתולית.

ומה על הנילוס של רש"י הנמצא מדרום לכנען ונשפך אל הים התיכון ממזרח? במפה מסוף המאה ה־8 מסומן הנילוס מדרום לארץ ישראל כשהוא זורם ממזרח מערבה. במפה מן המאה ה־11 או ה־12 (איור 3) נמצא את ים סוף מדרום לירושלים, את מצרים מדרום לים סוף, ואת הנילוס הזורם ממזרח מערבה – מדרום למצרים. גם במפות אחרות (אף כי לא בכלן) זורם הנילוס ממזרח מערבה, מדרום לארץ ישראל, אלא שמעט לפני תום מסלולו הוא פונה צפונה ונשפך אל הים התיכון. במפה אחת, זו של גואידו מפיזה משנת 1119 הנמצאת בבריסל, הנילוס זורם ממזרח, וכבר מסומן הערוץ שיביאו מערבה אל הים התיכון – אך ברגע האחרון נמלך גואידו והפנה את הנילוס אל ים סוף.¹¹ אך לא רק באירופה הקתולית היו מי שחשבו שהנילוס זורם ממזרח מערבה. גם במפה המופיעה בחיבורו הגאוגרפי של אבן חווקל, מוסלמי יליד עירק בן המאה העשירית, נמצא את הנילוס זורם ממזרח מערבה ופונה לצפון־מערב, לים התיכון, מעט לפני השפך (איור 4). ייתכן אפוא שעיוות זה, המתועד הן במערב הקתולי הן במזרח המוסלמי, מקורו בדגם קדום משותף. התבוננות משווה זו מובילה למסקנה שבציור המפה, וכן בנושאים אחרים, הפגין רש"י היכרות עם התרחשויות בעולם הלא־יהודי סביבו.

⁹ ראו Konrad Miller, *Mappaemundi: Die ältesten Weltkarten*, 3. Heft (Stuttgart, 1895), p. 59.

¹⁰ המפות מופיעות בספרים העוסקים בקרטוגרפיה של ימי הביניים. ראו למשל Evelyn Edson, *Mapping Time and Space: How Medieval Mapmakers Viewed Their World* (London, 1999), pp. 8, 28, 32, 63 (מפת הוויטיקן), 83, 108 (מפת אלבי), 83, 108, 114, 117 (מפת גואידו), 161.